

# AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

*Əlyazması hüququnda*

## **İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN BƏDİİ MƏTNLƏRİNDƏ KOHEZİYA VƏ İNFORMATİVLİK**

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aynur Mirəli qızı Rzayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi  
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

### **AVTOREFERATI**

**Bakı – 2025**

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Filologiya və Jurnalistika fakültəsi nəzdində İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor  
**Əfqan Əli oğlu Abdullayev**

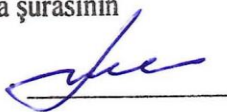
Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent  
**Bənövşə Güloğlan qızı Məmmədova**

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru  
**Elnurə Alim qızı Abbasova**

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru  
**Pərvanə İsmayıl qızı Paşayeva**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında olan BFD 1.06 Birdəfəlik Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının  
sədri:



filologiya elmləri doktoru,  
professor  
**Nadir Balaoğlan oğlu Məmmədli**

Dissertasiya şurasının elmi  
katibi:



filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,  
dosent  
**Sevinc Yusif qızı Məmmədova**

Elmi seminarın  
sədri:



filologiya elmləri doktoru,  
dosent  
**Valeh Bayram oğlu Nəsimov**

## GİRİŞ

**Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi.** Mətn dil sisteminin təzahür etdiyi məkandır. Mətn nəzəriyyəsi mətni immanent struktur və avtosemantik fenomen kimi qəbul edir. Mətnin daxili təşkili dilçilərin diqqətini daima cəlb etmişdir, çünki mətn üzvi birlik, müəyyən vahid bütövdür və onun bütövlüyü mətn daxili əlaqələrlə təmin edilir. Mətnlərdə əlaqəlilik semantik-formal vasitələr əsasında yaradılır. Mətn koherent olmalıdır ki, bütöv hesab edilsin. Mətn tam formalaşmış, formal-semantik əlaqəni ehtiva etmiş, eləcə də integrativ və informativ olduqda öz funksiyasını yerinə yetirə bilər. Mətnin özünəməxsus vahid məzmunu, məna əlaqəsi, qrammatik və leksik müstəqil tamlığı da olmalıdır.

Mətnin kommunikativ funksiyasının necə formalaşması və onun izahı dilçilərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Mətnlərin bütövləşməsində mətn daxili əlaqə implikativ və eksplikativ əlaqələrə əsaslanır. Mətnə eksplisit əlaqə dil (formal) vasitələr sayəsində formalaşdırdığı halda, implisit əlaqələrdə mətnaltı məna, müəllif niyyəti, mətnin praqmatikası iştirak edir. Mətnə əlaqəlilik koheziya və koherensiya əsasında formalaşır. Nəzəri ədəbiyyatın təhlili mətnə əlaqəliliyi təmin edən koheziya və koherensiya vasitələri arasında dəqiq sərhədin olmadığını göstərir. Mətnə əlaqəliliyi həyata keçirən koheziya vasitələrinin ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında arşlaşdırma əsasında leksik-qrammatik aspektlərdən tədqiqi mövzunun *aktuallığını* əks etdirir. Koheziyanın mətnə sistemliliyini əks etdirən parametrləri informativlik kimi mühüm kommunikativ amillərlə şərtlənmişdir. Mətnin informativlik kateqoriyası mətnə mənbə və adresata malik məzmun informasiyasının müxtəlif növ və aspektlərinin kommunikativ cəhətdən paylanması kimi təyin olunur. Hər bir mətn müəyyən informasiyanın çatdırılmasına xidmət edir ki, bu da mətnin süjet xəttini formalaşdırır. İnformasiyanın mətn daxilində paylanması nəzm və nəsr mətnlərində fərqli formalarda təzahür edir. İnformasiya, ümumiyyətlə, mətn daxilində ardıcıl, paralel, bəzən də qarışıq istiqamətdə paylanır. Mətnə informativliyin reallaşmasında koheziya və koherensiya mətn kateqoriyaları birbaşa iştirak edir. İnformativlik kateqoriyasının kommunikativ mahiyyəti onun semantik və praqmatik aspektlərdən nəzərdən keçirilməsini tələb

edir. İnformativliyin semantik parametri mətnin ekstralingvistik reallıqla əlaqəsi, praqmatik aspekti mətnin iştirakçılarla (müəllif və oxucu, danışan və dinləyən) əlaqələndirilməsi kimi izah oluna bilər. Tədqiqat işinin mövzusunun **aktuallığı** müasir antroposentrik paradıqmlı dilçiliyin mətnin variativ formalarının – informativ, struktur, dil və s. öyrənilməsinin nəzəri ehtiyacları, eləcə də mətn kateqoriyalarının nomenklaturasının dəqiqləşdirilməsi və onların qarşılıqlı əlaqələrini xarakterinin səciyyələndirilməsi ilə şərtlənmişdir.

Koheziya mətn kateqoriyasının müxtəlif aspektlərdən tədqiqinə həsr edilmiş geniş həcmli mənbə və qaynaqlar vardır: A.A.Potebnya, Z.Harris, İ.R.Qalperin, M.A.K.Halliday, R.Hasan, R.A. de Boqrand, T.A.van Deyk, N.L.Feyrklo, V.Dressler, Q.Y.Solqanik, V.Edmondson, K.M.Abdullayev, Q.Ş.Kazımov<sup>1</sup> və b. klassik tədqiqatlarından tutmuş, son illər aparılmış araşdırmalara qədər, məsələn, F.Y.Veysəlli, V.Q.Borbotko, Ə.Ə.Abdullayev, A.Y.Məmmədov, V.N.İbişova, S.B.Mustafayeva<sup>2</sup> və b-nın əsərlərini nümunə göstərmək olar. Bu

---

<sup>1</sup>Потебня, А.А. Эстетика и поэтика. / Под ред. Овсянникова М.Ф. (предисл) и др. А.А.Потебня. – М.: Искусство, –1976. –613 с; Harris, Z. Discourse Analysis: A sample text // – New York, Language, – 1952. 28, – p.1-30; Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. / И.Р.Гальперин. – Москва: Наука, – 1981. – 138 с; Halliday, М.А.К. Cohesion in English. / М.А.К.Halliday, R.Hasan. – London: Longman, – 1976. – 392 p.; Beaugrande, de R. Introduction to Text Linguistics. / R.Baugrande de, W.Dressler. – Cambridge: Routledge, – 1981. – 286 p; Дейк, Т.А.ван. Вопросы прагматики текста // – Москва: Прогресс, Новое в зарубежной лингвистике, – 1978, Вып. 8, – с. 259-336; Дейк, Т.А.ван. Язык. Познание. Коммуникация. / Пер. с англ. / Т.А.ван Дейк. – Москва: Прогресс, – 1989. – 312 с.; Fairclough, N.L. Analysing Discourse-Textual analysis for social research. / N.Fairclough. – Routledge: Taylor & Francis e-Library, – 2004. – 288 p; Дресслер, В. Синтаксис текста // – Москва, Новое в зарубежной лингвистике, – 1978. Вып. VIII, – с.111-137; Солганик, Г.Я. Стилистика текста. / Г.Я.Солганик. – М.: Флинта; Наука, –2000. –253 с; Edmondson, W. Spoken Discourse: A Model for Analysis. / W.Edmondson. – London: Sage, – 1981. – 217 p.; Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. / K.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – 284 s.; Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. / Q.Kazımov. – Bakı: Ünsiyyət, – 2000. – 496 s. <sup>2</sup> Veysəlli, F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil NPM, – 2010. – 141 s.; Борботько, В.Г. Элементы теории дискурса. / В.Г.Борботько. – Грозный: Чечено-Ингушский государственный университет им. Л.Н.Толстого, – 1981. –113 с; Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. / Ə.Ə.Abdullayev.

əsərlərdə koheziya mətn kateqoriyası bədii nəsr, poetik, elmi mətnlər əsasında nəzərdən keçirilmişdir. Koheziyanın tədqiq edildiyi tədqiqatların rəngarəngliyinə baxmayaraq, bu mətn kateqoriyası informativlik mətn kateqoriyası ilə birlikdə məzmun, struktur və dil planında kompleks şəkildə yetərinə araşdırılmamışdır.

**Tədqiqatın obyekt və predmeti.** Tədqiqatın obyektini ingilis və Azərbaycan dillərindəki müxtəlif janrlı bədii mətnlər, predmetini isə bədii mətnlərin formalaşmasında əsas kateqoriyalar - koheziya və informativliyin tədqiqi və sistemləşdirilməsi təşkil edir.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Tədqiqat işinin məqsədi koheziyanı mərkəzi mətn kateqoriyası informativliklə əlaqə aspektində nəzərdən keçirməkdən ibarətdir. Mühüm mətn kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi onların parametrləri arasında mətnin formal-struktur (koheziya) və kommunikativ-praqmatik (informativlik) xarakteristikasının variativləşməsi arasında müəyyən korrelyasiyanın təyin olunduğu qarşılıqlı təsiri başa düşülür. Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq işdə aşağıdakı vəzifələr qoyulmuş və həll edilmişdir:

–koheziya və informativliyin mətni statusunu yaradan parametrləri təyin etmək;

–faktual (predmet-məntiqi) və modal (subyekt-qiymətləndirmə) informasiyası əsasında bədii mətnin informativ tiplərini ayırd etmək;

–dil kateqoriyaları və onların təyin olunma prinsiplərini araşdırmaq;

–dil kateqoriyalarına müxtəlif yanaşmaları şərh etmək, onları struktur, koqnitiv və semantik aspektdən təhlil etmək;

–bədii mətn və diskurs arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək;

---

– Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, – 1998. – 189 s.; Abdullayev, Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Səda, – 1999. – 345 s.; Məmmədov, A.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. / A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2010. – 96 s.; Məmmədov, A.Y. Diskurs tədqiqi. / A.Y.Məmmədov. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 2013. – 78 s.; İbişova, V.N. Azərbaycan dilində mətnlərin məntiqi-semantik bütövlüyü: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı/ – Bakı: AMEA-nın mətbəəsi, 2018. – 31 s.; Mustafayeva, S.B. Diskurs intonasiasının eksperimental-fonetik tədqiqi (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında): / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 25 s.

– mətn və diskursun tədqiq tarixini, mətn daxili əlaqələrin və müəllif niyyətinin mətn dilçiliyində rolu və əhəmiyyətini araşdırmaq;  
– bədii mətnlərin formalaşmasında əsas funksiyanı yerinə yetirən koheziya və onun növlərini üzə çıxarmaq, koheziya vasitələrinin mətn yaratma imkanlarını təhlil etmək;

– informativlik və informativliyin formalaşmasında koheziyanın rolunu müəyyənləşdirmək;

– ingilis və Azərbaycan dillərində bədii mətnlərdə koheziya və informativlik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə tədqiq etmək;

– mətni dil, koqnitiv və sosial aspektlərdən izah etmək.

**Tədqiqat metodları.** Tədqiqat işində deduktiv, induktiv, struktur, komponent, transformasiya, ənənəvi analitik-təsvir, müqayisəli-tutuşdurma təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

#### **Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:**

-koheziyanın struktur-semantik və formal-dil parametrləri müxtəlif informasiya tipli bədii mətnlərdə fərqli şəkillərdə təzahür edir ki, bu da mətnə koheziyanın əsas növlərinin münasibətlərində, eləcə də mətnin komponentləri arasında mənə əlaqələrinin ifadə üsulunu xarakterizə edən koheziya vasitələrinin formal-dili ifadə olunur;

- koheziyanın formal-dil parametrləri informativliyin semantik və praqmatik parametrləri ilə korrelyativ münasibətdədir və bu müxtəlif informasiya tipli bədii mətnlərin faktual (predmet-məntiqi) və modal (subyekt-qiyətləndirmə) informasiyadan təşkil olunmuş materiallarında özünü nümayiş etdirir;

- bədii mətnə koheziyanın parametrlərinin variativləşməsi informativliyin praqmatik parametrlərinin mətni informasiyanın ötürülməsində obyektivliyin subyektivlik, ünvanlılığın özünəünvanlamanın üzərində üstünlüyü ilə korrelyasiya təşkil edir;

- koheziya mətnin yaradılması prosesində ən mühüm mətn kateqoriyalarından biridir. Mətnə koheziyanın əsas funksiyası müxtəlif dil işarələrin, onların forma və mənalılarının müəyyən ardıcılığını yaratmaqdır;

- formal-məntiqi və abstrakt-məzmun koheziyası mətnin struktur və semantik təşkilinin fundamental prinsiplərini əks etdirir. Mətnə koheziyanı ifadə edən əsas vasitələr müəllifin niyyətindən asılı olaraq leksik, sintaktik, üslubi, qrafik və məntiqi-semantik vasitələrdir.

– dil kateqoriyalarına ən uğurlu yanaşma struktur (lingvistik) yanaşmadır. Dil kateqoriyaları sosial kateqoriyaların təsiri ilə formalaşır;

– dildə kateqoriyalaşma ən sadə koqnitiv prosesdir, məna konseptual hadisədir və onların dərk olunması assosiasiya kimi mexanizmlərlə əlaqəlidir;

– bədii mətnlərin yaranmasında implisit vasitələr digər mətn növlərindən dəfələrlə artıqdır. Mətnlər qismən və ya çox dərəcədə informativdir və kommunikasiyaya xidmət edir.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Tədqiqat işinin yeniliyi bədii mətndə (ingilis və Azərbaycan dillərində) mətn kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqə mexanizminin onların parametrlərinin korrelyasiyası vasitəsi ilə aşkara çıxarılması ilə müəyyən edilir. Bədii mətnlərdə koheziv və informativlik mətn kateqoriyalarının ingilis və Azərbaycan dillərinin materiallar əsasında tədqiqi, bədii mətn və mətnyaratma vasitələrinin sistemli araşdırması işin elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər.

**Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti:** Mətn dilçiliyi, diskurs və onun əsas növlərindən sayılan bədii mətn, mətnyaratma vasitələri, onun haqqında deyilmiş nəzəri fikirlər və münasibətlərin araşdırılması tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti hesab edilə bilər. Əsərin nəzəri əhəmiyyəti onda mətn kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsinin mətnin formalaşmasında rolu müxtəlif sistemli dillərin materiallarından öyrənilməsindədir. Tədqiqatın əsasını təşkil edən prinsiplər müxtəlif janr-üslub çeşidli mətnləri öyrənmək üçün istifadə edilə bilər. Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti nəticələrin ingilis və Azərbaycan dillərinin üslubiyatı və nəzəri qrammatikası, mətn dilçiliyi kurslarında istifadə oluna bilməsi ilə izah oluna bilər. Onlar həmçinin bədii mətnləri şərh etmək üçün metodların işlənilməsində tətbiq edilə bilər. Tədqiqatın nəticələri müəllimlərə tədrisin müxtəlif mərhələləri üçün mətnlərin seçilməsində, eləcə də ali məktəblərdə dilşünaslıq üzrə magistratura səviyyəsində seminar materialı və dərsliklərdə yardımçı vasitə kimi istifadə oluna bilər.

**Aprobasiyası və tətbiqi.** Tədqiqatın mövzusu Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Şurasında təsdiq olunmuşdur. Tədqiqat zamanı əldə edilmiş nəticələr respublikada və xaricdə keçirilmiş elmi konfranslarda məruzə edilmiş, kafedranın iclasında müzakirə

olunmuşdur. Mövzu ilə bağlı Azərbaycanda və xaricdə ümumilikdə 14 məqalə və tezis çap edilmişdir.

**Dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.** İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Filologiya fakültəsi nəzdində İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

**Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi.** İş giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin giriş hissəsi 5 səhifə (9 012 işarə), I fəsil 26 səhifə (52 717 işarə), II fəsil 38 səhifə (74 787 işarə), III fəsil 40 səhifə (76 610 işarə), nəticə hissəsi 5 səhifədir (7 263 işarə). İşin ümumi həcmi 220 389 işarədir.

## İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar təqdim olunur, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, dil materialı və tədqiqat metodları şərh olunur, işin aprobeşiyası, tətbiqi və strukturu haqqında məlumat verilir.

İşin “*Dil kateqoriyalarının xüsusiyyətləri*” adlı I fəslində dil və dil kateqoriyalarına əsas yanaşmalar tədqiqat obyektini kimi seçilmiş və tədqiq olunmuşdur. Fəslin “*Ümumi qeydlər*” adlı 1-ci paragrafında prototip tədqiqatlarda iki meyil müşahidə olunduğu qeyd edilir. Birinci<sup>3</sup> yanaşma koqnitiv psixologiya istiqamətidir ki, burada əsas məqam konseptlərin öyrənilməsi və onların dildə ifadəsidir. Alternativ yanaşma sırf linqvistikdir və əsas xüsusiyyəti kontrastiv vurğunun əsas olmasıdır, nəinki tədqiqat obyektini dil işarələrinin semantik tərkibinin strukturu, həmçinin dil formalarının mənalərini əhatə edir. Hər iki yanaşma qarşılıqlı əlaqədədir, yəni hər hansı bir koqnitiv hadisəni izah etmək üçün linqvistik məlumatlardan istifadə olunacaqdır.

Nəzəri ədəbiyyatda qrammatik məna və formanın vəhdəti kateqoriya kimi şərh olunur. Dilçilikdə kateqoriyalar *formal* (morfoloji və sintaktik) və *semantik* olaraq iki qrupa ayrılır. Məsələn, feil Azər-

---

<sup>3</sup> Smith, E.E. and Medin, D.L. *Strategies and classification learning* // Journal of Experimental Psychology: *Human Learning and Memory*, – 1981. 7(4), – p.241.



baycan və ingilis dillərində kəmiyyətə fərqlənsə də, onlar bəzi ortaq qrammatik kateqoriyalara malikdir. Feilin zaman, növ və şəkil kateqoriyaları hər iki dil üçün səciyyəvidir.

Dilin koqnitiv funksiyası altında maddi aləmin simvolik modeli başa düşülür və məhz buna görə də dil ətraf mühitin dərkinə xidmət edir. Ətraf aləmin funksional şərhli dilin semantik strukturunu təmsil edən dil kateqoriyalarında əks olunur, deməli, dil həm də ətraf aləmin kateqoriyalaşmasının əsas vasitəsidir. Kateqoriyalaşma bizim gündəlik ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəmizdə reallaşır. Dilin əsas nəzərə çarpan xüsusiyyətlərindən biri danışan və dinləyən arasında konseptual strukturları əlaqələndirən vasitə olmasıdır.<sup>4</sup>

Dil kateqoriyaları söz mənaları şəklində təzahür edir. Semantik struktur müəyyən bir kateqoriya sisteminə təsir edir. Dildə əsas mənə dəyişmələri semantik variativləşmələr fonunda baş verir. Semantik dəyişmələr təkcə şüurun dil kateqoriyalarına deyil, həm də onların kateqoriyalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, E.Roşa görə *“cümlədə təyinin seçilməsi tamamilə zaman və mədəniyyət çərçivəsində formalaşır”*.<sup>5</sup>

I fəslin *“Dil kateqoriyalarına struktur yanaşma”* adlı 2-ci paragrafında nitq hissələrinin söz konsepti əsasında formalaşdığı qeyd edilir. Nitq hissələrinin fəlsəfi bölgüsü Platon tərəfindən irəli sürülmüş, daha sonra isə Aristotel tərəfindən təkmilləşdirilmişdir.

R.Robins<sup>6</sup> və T.Davidson<sup>7</sup> nitq hissələrini aşağıdakı əlamətlər üzrə təsnif etmişlər: isim (onoma) hallanan nitq hissələri, varlıqların konkret və ya mücərrəd, ümumi və ya xüsusi olduğunu bildirir və beş əsas kateqoriyaya malikdir. Bura kəmiyyət kateqoriyası (tək və cəm), cins kateqoriyası (kişi, qadın və neytral), forma (sadə, düzəltmə, mürəkkəb), hal (nominative, generic, dative, accusative, locative)

---

<sup>4</sup> Clark H.H. Using Language / H.Clark. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1996. – p.335.

<sup>5</sup> Rosch, E. Principles of Categorization / In: E.Rosch & B.B.Lloyd, (eds): Cognition and Categorization / E.Rosch. – Hillsdale, N.J.Lawrence Erlbaum Associates, – 1978. – p.29.

<sup>6</sup> Robins, R.H. The Development of the Word Class System of the European Grammatical Tradition. // Foundations of Language, – 1966. 2, – p. 10.

<sup>7</sup> Davidson, Th. The Grammar of Dionysius Thrax. / Th.Davidson. St. Louis: R.P.Studley, – 1874. – p.11.

daxildir. Feili isə (rema) hallanmayan, zaman, şəxs, kəmiyyət, növ (məlum/məchul) və şəkil (xəbər, əmr, arzu, sabcanktiv, məsdər şəkli) forma (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) və s. kimi təsnif edilmişdir. İngilis və Azərbaycan dillərində nitq hissələrinin təsnifində semantik, morfoloji və sintaktik meyarlar vəhdətdə götürülür.

A.Arno və K.Lanslo rasional və universal qrammatika konsepsiyasını inkişaf etdirmişlər.<sup>8</sup> Onların fikrincə, dillərin səthdə (ifadə tərəfində) fərqli görünmələrinə baxmayaraq, alt qatda (semantikada) universal məntiq və rasional prinsiplər dayanır. Onlar təfəkkür obyektlərini göstərən sözlərlə, təfəkkürün forma və tərzini ifadə edən sözləri fərqləndirmiş və doqquz nitq hissəsi təyin etmişlər.<sup>9</sup>

L.Mörinin iki meyar əsasında nitq hissələrini təsnif etmişdir.<sup>10</sup> Müəllif artikli varlıqların önünə əlavə olunan, semantik mənasını isə onun qrammatik mənası olaraq ismin təyinedicisi kimi göstərmiş, feili təkcə semantik meyara əsasən təsnif etmiş və “to be”, “to do”, “to suffer” və s. hərəkət və vəziyyət bildirən sözlər kimi şərtləndirmişdir. Bu cür kateqoriyalaşmanın çatışmayan cəhəti onda morfoloji xüsusiyyətlərin olmamasıdır. O.Yespersen nitq hissələrini belə təsnif etmişdir: subjunctive, adjectives, pronouns, verbs, particles (zərflər, sözönlər, bağlayıcılar).<sup>11</sup> L.Blumfildə görə, “*nitq hissələrinin tam ardıcıl sxemini tərtib etmək doğru olmaz, çünki söz qrupları bir-birilə kəşifir və üst-üstə düşür*”.<sup>12</sup> L.V.Lanqaker qrammatik kateqoriyaların semantik deyil, məhz morfosintaktik olmasını müasir dilçilik nəzəriyyəsinin fundamental prinsipi hesab etmişdir.<sup>13</sup>

Dildəki sözlərin kateqoriyalaşmasında dildaxili və dilxarici amil-

---

<sup>8</sup> Arnauld, A. General and Rational Grammar: The Port-Royal Grammar. / A.Arnauld, C.Lancelot. – Berlin: De Gruyter Mouton, – 1975. – p.90.

<sup>9</sup> Thomas, M. Fifty Key Thinkers on Language and Linguistics / M.Thomas – USA: London and New York, – 2011. – p.58.

<sup>10</sup> Murrey, L. English Grammar. / L.Murrey. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1860 (2009). – p.30.

<sup>11</sup> Jespersen, O. The Philosophy of Grammar. / O.Yespersen. – Chicago: University of Chicago Press, – 1924. New edition: – 1992. – p.90.

<sup>12</sup> Bloomfield, L. Language. / L.Bloomfield. – Chicago: The University of Chicago Press, – 1933. – p.196.

<sup>13</sup> Langacker, R.W. Concept, image and symbol. The Cognitive Basis of Grammar. / R.W.Langacker. – Berlin & New York: Mouton de Gruyter, – 1990. – p.128.

lər mövcuddur. M.Haspelmas sözlərin eyniləşdirilməsində 4 meyara istinad edir: “*orfoqrafik, fonoloji, semantik və morfosintaktik (qrammatik)*”.<sup>14</sup> Onun anlamında, “*qrammatikləşmə hadisəsi ekstralingvistik amillərin əsasında formalaşır, dil və kontekst istifadəçiləri arasındakı praqmatika ilə şərtlənir. Praqmatika ilə semantika və qrammatika arasında dəqiq sərhəd çəkməyin çətinliyinə baxmayaraq, ümumi mövqə mətnin strukturunun aspektləri və inferensiyadan asılı olan şərh ayırır*”.<sup>15</sup>

I fəslin “*Dil kateqoriyalarına sahə (semantik) yanaşma*” adlı 3-cü paragrafında dil kateqoriyalarına semantik cəhətdən yanaşıldıqda söz, fraza, morfem arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi problemi mühüm məsələ kimi ortaya çıxdığı qeyd edilir. Dildə konseptuallaşma sahəsində semantikada koqnitiv yanaşmalar daha çox diqqət çəkir. Modul tədqiqatçıları hesab edirlər ki, dil şüur daxilində müstəqil modullardan ibarətdir. R.Langaker<sup>16</sup>, C.Lakoff və M.Conson bunun əksinə olaraq, dili şüur daxilində müstəqil prinsipləri olan modullar kimi qəbul etmirlər: “*dil bilikləri şüurda psixoloji mexanizmlərlə izah olunur*”<sup>17</sup>. R.Langakerə görə, “*yaddaşın ümumi psixoloji xüsusiyyətləri, gördüklərini ayırd etmə bacarığı həm psixoloji, həm də qrammatik hadisələrin kompleks ardıcılığıdır*”.<sup>18</sup>

Semantikaya koqnitiv yanaşmanın məqsədi dildə sözlər ilə əlaqəli bilik strukturlarını təsvir etməkdir. Nəticədə sözlərin mənalarının konseptual təsviri digər semantik təhlillərdə olduğundan daha zəngin və əhatəli olur. C.Lakoff yeni modellər- İdeallaşdırılmış Koqnitiv Modellər təklif edir.<sup>19</sup> Onun modelinə əsasən “*bachelor*” sözü müx-

---

<sup>14</sup> Haspelmath, M. How to Compare Major Word-Classes across the World's Languages. // UCLA Working Papers in Linguistics, – 2014. 17, – p.109.

<sup>15</sup> Haspelmath, M. The Indeterminacy of Word Segmentation and the Nature of Morphology and Syntax.// Folia Linguistica, – 2011. 45, – p.31.

<sup>16</sup> Langacker, R.W. Foundations of cognitive grammar. Theoretical prerequisites. / R.W.Langacker. – Stanford: Stanford University Press, – Vol. 1. – 1987. –p.100.

<sup>17</sup> Lakoff, G. Metaphors We Live By. / G.Lakoff, M.Johnson. – Chicago: University of Chicago Press, 1st edición, – 1980. – p.42.

<sup>18</sup> Langacker, R.W. Foundations of cognitive grammar. Theoretical prerequisites. / R.W.Langacker. – Stanford: Stanford University Press, – Vol. 1. – 1987. –p.101.

<sup>19</sup> Lakoff, G. Cognitive models and prototype theory. / In U.Neisser (Ed.), Emory symposia in cognition, 1. Concepts and conceptual development: Ecological and

təlif fon bilikləri sayəsində yetkin yaşa çatmış, evlənməyən, subay fərdi təmsil edir. Müəllifin təklif etdiyi bu modelin tərkibində prototip xüsusiyyətlər də müşahidə olunur.

Semantik meyar mənaya əsaslanır. Sözlər ifadə etdiyi mənalara uyğun olaraq kateqoriyalaşdırılır. Feil müxtəlif mənalar ifadə edir: hərəkət (go, swim), vəziyyət (be, exist), hadisə (happen, occur), isimlər isə canlı (xüsusi isimlər) və cansız (şeylər və yerlər) sifətlər (xüsusiyyətlər) ifadə edir. Lakin bu kimi semantik kateqoriyalar da mükəmməl hesab oluna bilməz, çünki isimlər təkcə sadalanan kateqoriyaları yox, həm də mücərrəd anlayışları da ifadə edir. Məsələn, “*honesty*”, “*freedom*” -(*dürüstlük, azadlıq*) kimi isimlər təkcə adları deyil, keyfiyyət əlamətlərini də özündə ehtiva edir.

Sintaktik meyar isə sözün müxtəlif kateqoriyalarının cümlə daxilində paylanmasına və funksiyasına əsaslanır. Məsələn, “*Harry walks a lot*” – (Harri çox gəzir) cümləsindəki “*Harry*” sözünü ismin “*Mary*” sözü ilə əvəzləmək qrammatik baxımdan düzdür. Onu “*he*” əvəzliyi ilə əvəz etmək olar. Bir az da genişləndirsək, xüsusi isim “*Harry*” sözünü “*this guy*” və ya “*boy*” kimi leksik vahidlə əvəzləyə bilərik. Əvəzləmə təkcə sözə deyil, söz birləşməsinə də aid ola bilər. Cümlədə sözlər yalnız sintaktik deyil, həm də semantik həmrəylik tələb edir. Məsələn, “*Cats meow/ Dogs meow*” – (*Pişiklər miyovuldayır /İtlər miyovuldayır*) cümlələrini tutuşdurduqda “*Cats meow*” cümləsi həm sintaktik, həm də semantik uyğunluq yaratdığı halda, bu fikri digər bir isim “*Dogs meow*” formasında işlədə bilmərik. Deməli, sintaktik meyara cavab verən bu cümlə semantik tələbi ödəmir.

Kateqoriyalara semantik yanaşmada diqqət çəkən cəhət mənalar arasında dominantlıqdır. Məsələn, “*ana*” sözünün izahında müxtəlif mənə çalarları ola bilər (bioloji ana, övladlığa götürən ana, mənəvi ana, daşıyıcı ana və s.). İngilis dilində konversiya nəticəsində yaranan “*to mother*” sözündə kateqoriyanın xüsusiyyəti də fərqlənir. Məsələn, C.Lakoff “*analıq etmək*” dedikdə, semantik kateqoriyanın daxilindəki sözün mənsubluğunu yaradan ən önəmli xüsusiyyətlərdən birinin universallıq olmasını nəzərdə tutur və yazır ki, “*digər istis-*

---

intellectual factors in categorization //G.Lakoff. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1987. – p. 63.

*naların olması analıq funksiyasını kölgədə qoya bilməz*".<sup>20</sup>

I fəslin "*Dil kateqoriyalarına koqnitiv (prototip) yanaşma*" adlı 4-cü paraqrafında mental biliyin konseptual modelləri və sözün mənası haqqında bilik təfəkkürdə dünyanın daxili reprezentasiyasını tələb etdiyi göstərilir. Prototip ifadələr mürəkkəb sistemin mərkəzində təşəkkül tapır. Biz təcrübəmiz əsasında kateqoriyanı təyin edib, o qrupda sözlər və anlayışları abstraktlaşdırırıq. Məsələn, "*fruit*" (*meyvə*) dedikdə, təsəvvürümüzə gələn ilk meyvə növü "*alma*" olacaqdır, nəinki "*kakos*". Deməli, kateqoriyalaşmada insan beyində o kateqoriya haqqında universallıq xüsusiyyəti rol oynayır.

Prototip nəzəriyyəyə əsasən bütün kateqoriyaların iki üzvü vardır: *əsas və model üzv*, digəri isə ikinci dərəcəli üzv. C.Lakoff kateqoriyaların bu üzvlərini prototiplər adlandırmışdır.<sup>21</sup> Məsələn, "*parrot*" (*tutuquşu*) və "*ostrich*" (*dəvəquşu*) kimi quşları təsnif edərkən, tutuquşunu mövcud əlamət və xüsusiyyətlərinə görə quş sinfinə, dəvəquşunun isə uça bilməmə xüsusiyyətini əsas götürərək toyuq sinfinə aid etmişdir. Bu o deməkdir ki, prototip ideaları kateqoriya daxilindəki konseptlərə təsir göstərir.

Prototip effektin tərəfdarı C.Lakoff<sup>22</sup> iddia edir ki, təqdim olunan nəzəriyyə əsasında linqvistik kateqoriyaların təyin olunması daha da asanlaşır. Lakin işlənmə yerinə görə sözün çoxmənalı olması kateqoriya daxilindəki bölgünü çətinləşdirir, çünki "*a long stick*" (*uzun çubuq*) və "*a long time*" (*uzun müddət*) eyni dərəcədə məna yükünə malik deyil, 1-ci nümunədə "uzun çubuq" kateqoriya daxilində yerinə yetirdiyi funksiyaya birbaşa aid olduğu halda, "uzun müddət" söz birləşməsində temporallıq xüsusiyyəti qabarıq əks olunur. Azərbaycan dilindəki çoxmənalı sözlərdə də eyni hal müşahidə olunur. Məsələn, "meyvə" deyincə aqlımıza "alma, armud, banan" kimi meyvələr gəldiyi halda, çoxumuz "zeytunun" meyvə olduğunu belə bilmirik.

---

<sup>20</sup> Lakoff, G. *Metaphors We Live By*. / G.Lakoff, M.Johnson. – Chicago: University of Chicago Press, 1st edición, – 1980. – p.76.

<sup>21</sup> Lakoff, G. *Cognitive models and prototype theory*. / In U.Neisser (Ed.), *Emory symposia in cognition*, 1. *Concepts and conceptual development: Ecological and intellectual factors in categorization* // G.Lakoff. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1987. – p. 88.

<sup>22</sup> Yenə orada, s. 88.

Tədqiqatın “*Mətnlərdə əlaqəlilik*” adlı II fəslinin “*Mətnlərin tədqiqi tarixindən*” adlı 1-ci paragrafında mətn anlayışının ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən fərqli şərh olunduğu qeyd edilir. Z.Hərris mətni təhlil edərkən onu birləşdirici morfezlərə ayırmağı, “ekvivalentlik” əlaqələrini təyin etməyi əsas götürmüşdür.<sup>23</sup> Müasir dilçilikdə struktur əlaqələri əks etdirən “koheziya” anlayışını daha sonra Z.Hərrisin tələbəsi N.Xomski təkmilləşdirmişdir. Z.Hərrisin mətnlərə tətbiq etdiyi transformasiya üsulunu “maksimum ekvivalentlik” formasında N.Xomski inkişaf etdirmişdir.<sup>24</sup>

Mətn tədqiqatlarında digər bir ənənə deskriptivizmlə bağlıdır. Deskriptivistlər diqqəti dil vahidlərin təsnifi (qruplaşdırılmasına) yönəlmişlər. Z.Hərris struktur ekvivalentinə əsaslanan metodunun məna əlaqələrinin şərhində yetərsizliyini qəbul etmişdir. Onun əsərlərində mətnlərdə koheziyanın müxtəlif sintaktik strukturların cümlədən cümləyə təkrarı və paralelizm sayəsində formalaşdığı nəzərə çarpır.<sup>25</sup>

Formal-struktur və semantik aspektlərdən tədqiq olunan mətn sintaksis hədudlarında məhdudlaşdırıla bilməz. Mətnin formal-struktur kateqoriyaları dedikdə, koheziya, aktual üzvlənmə, inteqrasiya, kontinium, prospeksiya və predikativlik nəzərdə tutulur. Mətnin semantik kateqoriyaları deyildikdə isə mətnin informativliyi, pragmatika, presuppozisiya və mətnaltı nəzərdə tutulur. İ.R.Qalperin mətn strukturunun hələ tam və mükəmməl tədqiq olunmadığını göstərmişdir.<sup>26</sup> M.A.K.Hallidey mətni sintaktik çərçivədə tədqiq etsə də, onun cümlədən daha önəmli bir vahid hesab etmiş və onun informasiya ötürücülük funksiyasına, yəni informativliyinə görə belə adlandırmışdır.<sup>27</sup> K.M.Abdullayev mətnin öyrənilməsində iki üsulu təklif

---

<sup>23</sup> Harris, R. Saussure and his Interpreters / R.Harris. – New York: New York University Press, – 2001. – p.6.

<sup>24</sup> Chomsky, N. Syntactic Structures. / N.Chomsky. – London: Martino Fine Books, – 2015. – p.56.

<sup>25</sup> Harris, Z. Discourse Analysis: A sample text // – New York, Language, – 1952. 28, – p.25.

<sup>26</sup> Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. / И.Р.Гальперин. – Москва: Наука, – 1981. – 138 с.

<sup>27</sup> Halliday, M.A.K. Cohesion in English. / M.A.K.Halliday, R.Hasan. – London: Longman, – 1976. – p. 192.

edir. 1-ci üsul propozisional, 2-ci üsul isə kommunikativ üsuldür.<sup>28</sup> V.U.Dresslerə görə, “*mətn lingvistikasının yaranma tarixi üç bazis əsasında formalaşmışdır. İlk olaraq ritorika, daha sonra üslubiyyət və ədəbi əsərlərin quruluşunun strukturunun təhlili verilmişdir*”.<sup>29</sup>

Mətn tədqiqində maraqlı yanaşmalardan biri də C.Layonzun nəzəriyyəsidir. O, mətnləri kontekstual fenomen kimi qiymətləndirmiş, kontekstlərin müəyyən situasiyalarda formalaşdığını və müəllif fikrinin oxucuya və ya dinləyiciyə transformasiyasının təzahürü kimi izah etmişdir.<sup>30</sup> Koqnitiv paradıqm çərçivəsində mətnin tədqiqində insan təfəkkürünün roluna xüsusi yer ayrılır. Ə.Ə.Abdullayevin fikrincə, “*hər hansı bir dildə yaxşı danışan adam verilmiş hər hansı bir mətni anlayacaqdır. Lakin mətnyaratmada əsas rol propozisiyanındır, çünki mətn konteksdə anlaşıla bilən fenomendir*”.<sup>31</sup>

A.Y.Məmmədov cümlənin yalnız mətnin informasiya ötürücü olduğunu qeyd edir. Müəllif fikrinin davamında yazır: “*Bədi olmayan, xüsusilə də elmi və publisistik üslubda yazılmış hər bir cümlə hətta mətn başlıqları belə kifayət qədər informativdir*”.<sup>32</sup>

Koherentlik və koheziya tez-tez yanaşı işlədilən anlayışlardır və adətən onların fərfini izah etmək üçün koheziyanın dilə, koherentliyin isə cəmiyyətə xas olduğu qeyd edilir.<sup>33</sup> M.A.K.Hallidey və R.Hasan koheziya vasitələrini müxtəlif qruplara bölmüşlər. Qrammatik koheziyaya əvəzlilikləri, bağlayıcıları, referens və ellipsis, leksik koheziyaya isə təkrarlar, sinonimlik və s. daxil etmişdir. Məsələn:

*“The rain stopped as Nick turned into the road went up through the orchard. The fruit had been picked and the fall wind blew*

---

<sup>28</sup> Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. / K.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – s. 183.

<sup>29</sup> Beaugrande, de R. Introduction to Text Linguistics. / R.Beaugrande de, W.Dressler. – Cambridge: Routledge, – 1981. – p.32.

<sup>30</sup> Lyons, J. Language, Meaning and Context. / J.Lyons. – Cambridge, London, New York, Melbourne: Fontana, – 1971. – p.156.

<sup>31</sup> Abdullayev, Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Səda, – 1999. – s.145.

<sup>32</sup> Məmmədov, A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. / A.Y.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 2001. – s.14.

<sup>33</sup> Məmmədov, A.Y. Diskurs tədqiqi. / A.Y.Məmmədov. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 2013. – 78 s.

*through the bare trees. Nick stopped and picked up a Wagner apple from beside the road, shiny in the brown grass from the rain. He put the apple in the pocket of his Mackinow coat*”<sup>34</sup> – *(Nik yola dönərkən meyvə bağından yuxarı qalxanda yağış dayandı. Meyvələr yığılmışdı və payız küləyi çılpaq ağacların arasından keçirdi. Nik dayandı və yolun kənarından yağışdan qəhvəyi otların arasında parıldayan Vaqner almasını götürdü. Almanı Makinou paltosunun cibinə qoydu).*

Bu parçada əvvəlcə Nikin meyvə bağına gedən yola dönməsi, daha sonra almanı dərməsi və onu cibinə qoyması ardıcılıq əlaqəsi ilə əlaqələnmiş və abzasda eynizamanlılıq əlaqəsindən də istifadə olunmuşdur. 2-ci cümlədə verilmiş payız küləyinin almanı dərməsi paralelizm yaratmışdır.

Azərbaycan dilində verilmiş bədii mətn nümunəsinə fikir verək:

*“Bəri başdan, yəni səyahətdən əvvəl səni, Əziz Oxucu, adını artıq çəkdiyim iki gənclə daha yaxından tanış eləmək istəyirəm”*.<sup>35</sup>

Burada müəllif səyahət deyərək hekayəni nəzərdə tutur və metaforik giriş ilə oxucunun diqqətini çəkməyə çalışır.

II fəslin “*Mətn və diskurs*” adlı 2-ci paragrafında müasir dilçilik bədii mətnə fərqli rəkursdan yanaşıldığı qeyd edilir. Əvvəlcə mətnə onu təşkil edən komponentlər (cümlələr) və işarələrdən (fonem, morfem, leksem) ibarət vahid, müasir dilçilikdə isə ona kommunikativ-informativ vahid kimi yanaşılır. Mətni digər dil vahidlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyəti onun informativ olmasıdır. Son dövrlərdə dilçilikdə önəmi artan məsələlərdən biri - diskurs dilçilərin marağını cəlb edir. “Diskurs” anlayışını dilçiliyə Z.Hərris XX əsrin 50-ci illərində gətirmişdir.<sup>36</sup> Daha sonra T.A. van Deyk “diskurs” terminini intensiv tədqiq etməyə başlamışdır.<sup>37</sup>

Diskursun mətndən əsas fərqi diskursun situasiya ilə əlaqəli, mətnin isə mücərrəd olmasıdır. F.Y.Veysəlli diskurs və mətni qarşı-

---

<sup>34</sup> Hemingway, E. The Snows of Kilimanjaro. / E.Hemingway. – Oxford: Scribner; Second edition, – 2002. – p.60.

<sup>35</sup> Abdulla, K. Dilçiliyə səyahət. / K.Abdulla. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – s.16.

<sup>36</sup> Harris, Z. Discourse Analysis: A sample text // – New York, Language, – 1952. 28, – p.1-30

<sup>37</sup> Dijk, T.A. van. Discourse as Structure and Process. / T.A.Dijk. – London: Saga Publication, – 1997. – 356 p.



laşdırmış və bəzi müddəaları irəli sürmüşdür: “*mətn diskursdan daha geniş dil vahididir və mətn diskurslardan təşkil oluna bilər; diskurs real danışıq hadisəsidir, mətn isə real zaman ifadə etmir*”.<sup>38</sup>

Diskursun praqmatikliyi referensiya ilə şərtlənir. Diskursun praqmatik xüsusiyyətlərinə proppozisiyanı da əlavə etmək lazımdır. Presuppozisiya isə diskursda fikrin açılmasına kömək edir və öncədən təxmin edilən fikri əhatə edir. Presuppozisiyanın açılmasında feyllərin ifadə etdiyi mənalar da əhəmiyyətlidir. Məsələn:

“*Son zamanlar ən çox daxili işığına yandığım və əlbəttə ki, xüsusi inandığım bir cümlə barədə, Əziz Oxucu, səninlə xüsusi danışmaq istəyirəm*”.<sup>39</sup>

Bu cümlədə həm mənanın şiddətləndirilməsi, həm də presuppozisiyanın açılmasında bəzi sözlərin – “*ən çox daxili işığına inandığım, xüsusi danışmaq*” kimi sözlərin rolu əhəmiyyətlidir.

N.Enkvist anlamında diskurs “*mətnlə sosial komponentə malik kontekstin vəhdətidir*”.<sup>40</sup>

II fəslin “*Mətn daxili əlaqə və müəllif niyyəti*” adlı 3-cü paragrafında mətnə dair araşdırmalara əsasən əksər dilçilərin mətnin formal və semantik strukturu barəsində dediklərini təhlil edərək ortaq bir məxrəcə gəlmək mümkünlüyü göstərilir. Mətn daxili əlaqə ümumilikdə iki formada, eksplisit və implisit formada reallaşır. Mətn daxilində eksplisit əlaqə dedikdə, verilmiş hər hansı bir fikrin müəyyən formal-struktur vasitələrlə ifadə olunması nəzərdə tutulur. Eksplisit əlaqənin ifadəsində əsas rol dil vasitələrinin - koheziyanın üzərinə düşür. İmplisit əlaqə dedikdə, oxucuya təqdim olunmuş fikrin məzmunu sanki mətnin daxilində gizlədilmiş olur, çünki fikrin ifadə olunmasında formal vasitələr istifadə olunmur, amma verilmiş mətn və ya diskursda təqdim olunan fikir oxucunun daha öncədən sahib olduğu fon biliyinin və ya intuisiyasının hesabına dərk olunur. Məsələn:

---

<sup>38</sup> Veysəlli, F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil NPM, – 2010. – s.21.

<sup>39</sup> <https://bakubookcenter.az/product/50141>

<sup>40</sup> Enkvist, N.E. From Text to the Interpretability: A Contribution of the Discussion of Basic Terms in Text Linguistics / Convexity and Coherence: Analysis of Text and Discourse / Ed. by W.Heydrich. – Berlin, New York: Mouton de Gruyter, – 1989. – p. 369.

*“Adanın içlərinə doğru bir qədər də irəliləyək. Gəlin görək, dilçilik elminin qarşısında daha hansı problem durur?! Daha nəyi öyrənir dilçilik?”*<sup>41</sup>

Bu sintaktik bütövde verilmiş cümlələrdə nəzərə çarpan eksplisit vasitə görünmür, lakin verilmiş ilk cümlədəki “ada” sözü metaforik tərzdə “dilçilik elmini” nəzərdə tutaraq işlədilmişdir. 2-ci cümlə paralel əlaqə vasitəsilə əlaqələnmiş, müəllif bədii əsəri daha oxunaqlı etmək, oxucunun bədii zövqünü oxşamaq məqsədilə dilçilik elmini böyük bir adaya bənzətmiş, hətta əvvəldə dilçilik sözü işlədilməsə belə, ikinci cümlə birincinin məntiqi davamı və sanki izahıdır.

Praqmatika kontekstə uyğun danışıq aktı tələb edir. Məsələn, bir şəxsin əlini qaldırmasını gördükdə, onun hansı məqsədlə edilməsi (yəni salamlama, xəbərdarlıq, sağollaşma və s.) tamamilə kontekstualdır. Bu sadalanan hərəkətlər təbii dildə cümlələr və ya diskurs vasitəsi ilə reallaşır. Hərəkətlərin kontekstə uyğunluğu ünsiyyət iştirakçılarının “danışan” və “dinləyənin” (“speaker” and “hearer”) olduğu situasiyadan asılı olur. Bu xüsusiyyətlərinə görə danışıq aktı *koqnitiv (cognitive)* və *sosial (social)* olur. Bu xüsusiyyətlər, bir tərəfdən, bilik, inanc və seçimdən asılı olduğu halda, digər tərəfdən, nəzakət və məcburiyyətdən asılı olur. Cümlədə məsləhət xarakterli fikir ifadə edilərkən dinləyici üçün pozitiv tərzdə ifadə olunmalıdır. Məsələn, “*You better take this medicine*” – (*Yaxşı olar ki, bu dərmanı içəsən*) cümləsində “*better*” sözü praqmatik baxımdan seçim (preference) ifadə edir. Onu digər vasitələr, “*must*” modal feili ilə əvəz etsək, bu zaman məsləhət (advice) ifadə olunacaqdır.

Bəzən danışıq aktında, oxucu və ya dinləyici fikrini dəyişməyə vadar edilir. Müəllif burada ehtimal edir ki, bədii ünsiyyəti yaratmaq üçün bu xüsusiyyət lazımdır. Əks halda müəllif oxucunu inandırmaqda uğursuzluğa düçar olacaqdır, çünki inandırmaq müəllifin bilik və səriştəsini göstərir. Oxucu isə mətnə və kontekstə əsaslanır. Məsələn:

*“Cənub küləkləri Xəzər dənizinin həyəcanlı qəlbini bir daha coşdururdu: dalğalar suya enmiş təyyarənin qanadları kimi sahilə hücum edirdi. Küləklər, sahil bağından söyüd ağaclarının sükutunu pozur və qızıl Bakının yaxın gələcəyindən dastanlar oxuyurdu. Dəni-*

---

<sup>41</sup> Abdulla, K. Dilçiliyə səyahət. / K.Abdulla. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – s.33.

zin qəlbi həyatının ikinci dövrünə təzəcə qədəm qoyan bir gəncin qəlbi kimi döyünürdü. Kiçik dalğaları qaz sürüsü kimi qabağına qatıb kişləyən rüzgarı, şabalıd rəngli mazut silsiləsini Bakı limanının ağ daşlarına çırpınırdı. Bakı görünür, xəritədən şimaldan bir nəhəngin burnu kimi dənizin böyrünə girmiş qara nöqtə böyüməkdə idi”.<sup>42</sup>

İlk cümlədəki “*Xəzər dənizinin qəlbi*” metafora, “*qızıl Bakı*” epitetdir. Digər cümlələrdə bədii ifadə vasitəsi təşbeh (simile) “*təyyarənin qanadları kimi*”, “*qaz sürüsü kimi*” ifadələrində qarşımıza çıxır. “*Küləklər dastan oxuyur*” deyəndə isə canlıya aid olan xüsusiyyət cansıza köçürülmüş və metonimiya işlədilmişdir. “*Dənizin qəlbi həyatının ikinci dövrünə təzəcə qədəm qoyan bir gəncin qəlbi kimi döyünürdü*” cümləsində də metaforadan istifadə olunmuşdur.

“*Mətnlərdə koheziya və informativliyin xüsusiyyətləri*” adlı III fəslində mətnin yaranmasında koheziya və informativlik kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılmışdır. Mətnin təsvirində cümlələrarası koheziya əhəmiyyətlidir, çünki bu xüsusiyyət mətni digərlərindən fərqləndirən koheziyanı müxtəlif aspektlərdən təmsil edir. McAllister və C.Millerə görə, “*mətn mövzu və məqsədin vəhdəti olub başəri bilgiləri və mədəni inancları oxucuya çatdırma vasitəsidir*”.<sup>43</sup> Koheziya mətnin informativlik xüsusiyyətini formalaşdırır. M.A.K.Hallidey və R.Hasan koheziyanın qrammatik və leksik növlərini ayırmışlar. Birinciyə referens, ellipsis, əvəzətmə və bağlayıcı daxil edilmişdir. Müəlliflər qrammatik koheziyanın referens qrupunu anafor, katafor, ekzofor kimi yarımqruplara bölmüşlər.<sup>44</sup>

Ellipsis oxucuda fikir və sual yaratmağa xidmət edir ki, bu da mətnin praqmatikliyinin təşkilində əsas yer tutur. M.A.K.Hallidey və R.Hasan ellipsisin feili (verb) və ya ismi (nominal) və cümlə ellipsis (clausal) kimi üç növünü qeyd edirlər.<sup>45</sup> İsmi ellipsis işlənmiş cüm-

---

<sup>42</sup> Ordubadi, M.S. Əsərləri: [8 cildə]. / M.S.Ordubadi. – Bakı: Azərneşr, – 1966. – s.190.

<sup>43</sup> Mc Allister, J. Introductory linguistics for speech and language therapy practice. 2nd ed. / J.Mc Allister, J.Miller. – Malden MA: Wiley, – 2013. – p.255.

<sup>44</sup> Halliday, M.A.K. Cohesion in English. / M.A.K.Halliday, R.Hasan. – London: Longman, – 1976. – p.192.

<sup>45</sup> Halliday, M.A.K. Cohesion in English. / M.A.K.Halliday, R.Hasan. – London: Longman, – 1976. p. 202.

lələr adətən əvəzətmələrin əksi olur və cümlədə buraxılmış üzv kəmiyyətindən asılı olaraq “one”, “ones” ilə tamamlana bilər. İsmi ellipsisin əsas işlənmə xüsusiyyəti cümlədə isim və onun yerinə işlə-nə bilən nominativ sözlərin buraxılması və onun önündəki təsnifedici sözlərin-kəmiyyət bildiren sözlərin, epitetlərin və təyinlərin, deyktik vasitələrin saxlanılmasıdır. Məsələn, “*What is yours?*” “*Beer*”. “*He said to Tom*” – (*Səninki nədir?* “*Pivə*”. “*O Toma dedi*”).<sup>46</sup>

Bu dialoqda müxtəlif cümlə üzvləri ellipsisə uğramışdır. “*Yours*” sərbəst işlənən yiyəlik əvəzliyini işlətməklə özündən sonra gələn ismi xəbər buraxılmışdır. Və cavabında “*Beer*”, əslində, tam formada “*It is beer*” formasında olmalı idi, lakin cümlədə emfatikliyi və səlisliyini artırmaq üçün formal mübtədə ötürülmüş və cümlənin ismi xəbəri təklidə təqdim olunmuşdur.

Bədii mətnlərin formalaşmasında koheziya və informativlik bu baxımdan səciyyəvidir. Bəzən kateqoriyalar heç də formal vasitələrlə deyil, implisit formada reallaşır və bu zaman informativlik öz funksiyasına başlayır. İnformativlik linqvistik amil hesab olunur və informasiyanın fərqləndirici, məlumatverici və s. olması onun xüsusiyyətlərinə aid edilir. Mətnlərdə abzasların bir-birini əvəzləməsi informasiyanın zəncirvari bağlılığı və ardıcılığını təmin edir. Məsələn, bir abzasdakı informasiya təkrar formada verilərsə, mətndə informativlik pozulmuş hesab olunur. Məsələn:

*“It was late and everyone had left the cafe except an old man who sat in the shadow the leaves of the tree made against the electric light. In the daytime the street was dusty, but at night the dew settled the dust and an old man liked to sit late because he was deaf and now at night it was quiet and he felt the difference”*<sup>47</sup> – (*Artıq gec idi və ağacın yarpaqlarının elektrik işığına qarşı kölgəsində oturmuş qocadan başqa hamı kafedən çıxmışdı. Gündüzlər küçə tozlu idi, amma gecələr şəh tozu çökdürdü və bir qoca kar olduğu üçün gec oturmağı xoşlayırdı və indi gecələr sakit idi və fərqi hiss edirdi*).

Bu abzarda iki cümlədə bir neçə informasiya verilmişdir.

---

<sup>46</sup> Hemingway, E. The Snows of Kilimanjaro. / E.Hemingway. – Oxford: Scribner; Second edition, – 2002. – p.103.

<sup>47</sup> Hemingway, E. The Snows of Kilimanjaro. / E.Hemingway. – Oxford: Scribner; Second edition, – 2002. – p.96.

Əvvəlcə, “*it was late*” deməklə, günün sonu, axşam olması bildirilir. Daha sonra “*except*” sözü yalnız orada qoca kişinin qaldığını oxucuya çatdırır. 2-ci cümlədə isə kişinin kar olması informasiyası oxucunun aşkar sezə biləcəyi yeni informasiyadır.

“*Mətndə koheziya və informativliyin xüsusiyyətləri*” adlı III fəslin “*Bədii mətnlərdə informativlik və müəllif*” adlı paragrafında mətnin məzmunun təşkilində əsas rolun informativliyin üzərinə düşdüyü göstərilir. Mətn söz yığınının bitkinlik və informativliyinə görə fərqlənir. İnfomativlik dedikdə, onun qlobal dünyada məlumatverici funksiyaya malik olması nəzərdə tutulur. Bədii mətnlərdə informativlik onun aktuallığını şərtləndirən əsas vasitələrdən hesab olunur. Mətni rabitəsiz söz yığınının fərqləndirən xüsusiyyət onun müəyyən şəkildə təşkillənmiş və ünvanlı informasiya daşmasıdır. İnfomativlik mətnin tamlığı və bitkinliyindən asılıdır. Bədii mətnədə informativlik əsərin müasir dünya ilə səsleşməsinə təmin edir, onun aktuallığını şərtləndirir.

Mətnin komponentləri əlaqə vasitələri və kateqoriyalara malikdir. Bədii mətnlərin formalaşmasında koheziya və informativlik bu baxımdan səciyyəvidir. Bəzən kateqoriyalar heç də formal vasitələrlə deyil, implisit formada reallaşır və bu zaman informativlik öz funksiyasına başlayır. Ümumilikdə, informativlik linqvistik amil hesab olunur və informasiyanın fərqləndirici, məlumatverici və s. olması onun xüsusiyyətlərinə şamil edilir.

Mətnlərin bədiilik xüsusiyyəti onların bədii olmayan mətnlərlə müqayisədə informativlik gücünün xeyli artırır. Adi tərzdə ifadə olunan mətn bədii və obrazlı şəkildə təsvir olunduqda daha ekspresiv və informativ olur. Məsələn:

*“İxtilatın şirin, sözün məzəli,  
Şəkər gülüşündən canlar təzəli,  
Ellər yaraşığı, ölkə gözəli  
Nə gözəl doğubsan anadan Pəri”*.<sup>48</sup>

“*Məzəli, təzəli, gözəli*” sözləri qoşma üçün spesifik olan qafiyələnmə xüsusiyyətinə malikdir.

İnfomativlik nəsrlə yazılan əsərlərdə koheziyanın hesabına,

---

<sup>48</sup> Vaqif, M.P. Əsərləri. / M.P.Vaqif. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2004. –s.164.

nəzm əsərlərində prosodiyanın sayəsində formalaşır. Məsələn:

*“All eyes were on Enceladus's face,  
And they beheld, while still Hyperion's name  
Flew from his lips up to the vaulted rocks,  
A pallid gleam across his features stern”*.<sup>49</sup>

Bu mətndə “face” və “name” sözləri daxilindəki diftonqun hesabına qafiyələnir və mətni səsləndirərkən daha çox [f] samitinin alliterasiyasını müşahidə edirik.

III fəslin “*Koheziyanın mətnyaratma xüsusiyyətləri*” adlı 2-ci paraqrafında mətnlərin formalaşmasında həm qrammatik, həm də mətnyaradıcı semantik əlaqələr qarşılıqlı iştirak etdiyi qeyd edilir. Mətnin yaranmasında fonetik (alliterasiya və assonans), morfoloji (cins, zaman, hal), leksik təkrarlar, sintaktik təkrar (tam, natamam), leksik-qrammatik vasitələr (leksik əlaqəlilik, determinantlar, ön sözlər), deysislər (zaman, məkan) və s. koheziya vasitələrindən istifadə edilir. Leksik təkrarlar bir sıra məntiqi-semantik əlaqələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Bəzən təkrarların hesabına paralelizmlər də yaranır. Paralelizmlərin yaradılmasında təkcə leksik deyil, eyni zamanda və daha çox qrammatik koheziya istifadə olunur:

*“Yay fəslini iki dəfə mən Bakıda keçirmişəm. Məlum ki, istidən yayda evdə oturmaq olmur, hamı tökülür bulvara. Mən də qeyri yaranmışlar kimi hər gün bulvara çıxmışam; çünki dəryanın sərin yerindən savayı Bakının istisindən qeyri bir nicat yoxdur. Və hər gün bir vaxt bulvara gələndə gözüm o üzdə-bu üzdə olub ki, dost-aşnaya rast gəlib onlarla vaxt keçirim. Çox axşamlar qadınların vücudu ilə nə gəzməyə macal və nə əylənməyə yer tapmaq olur”*.<sup>50</sup>

Bu nümunədə bir abzasın bütün cümlələri bir-birilə əlaqələnib paralelizm yaratmış və müəllifin çatdırmaq istədiyi fikri ardıcıl cümlələr təamamlamışdır.

Hər iki dildə ellipsisdən geniş istifadə olunur. Bədii əsərlərin təhlilində ingilisdilli bədii mətnlərdə daha çox feili ellipsislərinin olduğunu asanlıqla görə bilərik. Bu isə onunla bağlıdır ki, ingilis dili-

---

<sup>49</sup> Keats, John. Classical Poetry Series, poems – The World's Poetry Archive: [Electronic resource] / Poemhunter.com, – 2012. – p.96

<sup>50</sup> Məmmədquluzadə, C. Bəlkə də qayıtdılar. / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Azərneşr, – 1928. – s.43.

nin sintaksisində mübtədasız cümlələr anormal hesab olunur və mübtədanın qeyri-müəyyən olduğu hallarda belə “it” formal mübtədası işlədilir. Bədii üslubda, xüsusən də obrazların nitqində belə cümlələrə rast gəlinir. Məsələn, aşağıdakı cümlədə tamamlıq buraxılmışdır. “*But when she does find me out, she makes no row at all. I sometimes wish she would; but she merely laughs at me*”<sup>51</sup> – (Amma o, məni tapanda, heç bir mübahisə etmir. Mən bəzən o bunu arzulayıram; amma o, sadəcə mənə gülür).

Mətnyaratma vasitəsi kimi ellipsis və əvəzedici sözlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir, çünki ellipsisin özü də sıfır əvəzetmə adlanır. Hər ikisində presuppozisiya var, amma ellipsisdə bu implisit, əvəzedici sözlərdə isə eksplisit formadadır (*one, ones, do, have, be*).

III fəslin “*İnformativliyin tamlığında koheziyanın rolu*” adlı 3-cü paraqrafında mətni yaradan vahidlərin formal-semantik olmaqla iki qrupa ayrıldığı göstərilir. Formal vahidlər mətnin qrammatik bazisinə əsaslanır və buraya təkrar, ədat, bağlayıcı, sözünü, artıqlıq, determinantlar və ya təyinedici sözlər, əvəzliliklər daxil edilir. Mətnin komponentləri arasında semantik əlaqələrin yaranmasında ardıcılıq, səbəb-nəticə, eynizamanlılıq, sadalama, ziddiyyət və ya qarşılaşdırma əlaqələri mətniyaratmanın məna əlaqələri kimi çıxış edir.

Təkrarlar mətnlərdə əlaqəlilik yaratmaq, bədiiliyi və emfatikliyi artırmaq üçün işlədilir. Müəllif nəzmdə ritmik, həmahəng və qafiyələnən mətn yaratmaq üçün fonetik təkrarlardan - assonans və alliterasiyadan istifadə edir. Məsələn:

*“And, as his strength  
Failed him at length,  
He met a pilgrim shadow—  
‘Shadow,’ said he,  
‘Where can it be—  
This land of Eldorado?’”*<sup>52</sup>

Bu nümunədə təkrar “*shadow*” həm mətniyaratma vasitəsi, həm də əsas informativ xüsusiyyətə malik koheziya vasitəsidir.

Elliptik cümlələr Azərbaycan dilində də cümlədə izafi hesab

---

<sup>51</sup> Wilde, O. The Picture of Dorian Gray. / O.Wilde. – New York: Dover Publications, Fifth Publication, – 1993. – p.12.

<sup>52</sup> <https://www.poetryfoundation.org/poems/48634/eldorado-56d22a0920778>

olunan üzvlərin ixtisar olunması vasitəsi ilə formalaşır. Məsələn:

“– *Ata, ayda on beş manat qardaşıma göndərə bilərsən? – Yox, oğul gücüm çatmaz. On manat bəlkə... Bəs sən?*”<sup>53</sup>

Bu nümunədə təkrarlar informativlik yükünə malikdir. 1-ci cümlədə mübtədə, 3-cü və 4-cü cümlələrdə xəbərin buraxılması saxlanılan üzvün daha informativlik yüklü olmasını təmin edir.

Hər iki dildə elliptik cümlələri tutuşdurduqda mübtədanın ellipsisinin Azərbaycan dilində geniş yayıldığı məlum olur. İngilis dilində mübtədanın ellipsisə məruz qalmasına nisbətən az rast gəlinir. İngilis bədii mətnlərində informasiyanın nisbətən az olduğu cümlənin temasını mütləq “*it*” formal mübtədası ilə əvəz edirlər. Məsələn:

“*It was the only thing to do. If you hadn't, by now you'd be back home working trying to get enough money to get married*” – (*Ediləcək yeganə iş bu idi. Sən bunu etməsəydin, indi sən evə qayıdaraq evlənmək üçün kifayət qədər pul qazanmağa çalışmalı idiniz*).

Cümlədə buraxılmış mübtədanı bərpa etdikdə mənada azalma müşahidə olmayacaq, lakin “*it*” əvəzliyinin formal mübtədə funksiyası zamanı cümlə daha təsirli və informativ səslənir. Azərbaycan dilindəki nümunələrdə mübtədanın əvvəlki cümlədə işlənilib, növbəti cümlələrdə ixtisarı, cümlənin aktual mübtədasının buraxıldığı təqdirdə də informativliyə malik olması qabarıq nəzərə çarpır. Məsələn:

“*Hacı Kamyabın qapısı hər gələn üçün açıq idi. Hər il məhərrəm ayının birindən onunadək imam ehsanı verərdi*”<sup>54</sup>

Bu mətndə 2-ci cümlənin mübtədası buraxılmışdır, lakin kontekstdən onun əvvəlki cümlənin mübtədası - Hacı Kamyaba istinad etdiyini aydın hiss edirik. Burada hər iki cümlə ardıcıl informasiyanı oxucuya təqdim edir.

Müəyyənlik artiklinin işlənməsi də ciddi məna fərqi olmasına ilə şərtlənir. Artikllər mətndə aşağıdakı informativlik keyfiyyətinə malikdir: ölçü vahidlərinin ifadə olunmasında (*a pound, a minute*), təkrarlanan hadisələri bildirdikdə (*once a year, twice a month*), xüsusi ismin ümumiləşməsində (“*There isn't a single Rogers still living in our town*” – (*Şəhərimizdə bir nəfər də olsun Rocers*

---

<sup>53</sup> Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri. / Ə.Haqverdiyev. – Bakı: Azərneşr, – 1936. – s.190.

<sup>54</sup>Yenə orada s.174.



yaşamır), topluluq bildirməsində, ismin xüsusi isim olmasını oxucuya çatdırmaqda artikllər kifayət qədər informativdir.<sup>55</sup>

Əvəzlik mətnyaratmada universallığı ilə seçilir. Məsələn:

*“When Lord Henry entered the room, he found his uncle sitting in a rough shooting coat, smoking a cheroot, and grumbling over The Times”*<sup>56</sup> - (Lord Henri otağa daxil olanda yöndəmsiz ovçu kürkündə oturmuş, papiros çəkən və “Tayms”a gileyənən əmisini gördü). Mətnə “Henry” sözünün önündə “Lord” rütbəsini işlətməklə yanaşı, cins kateqoriyasını bildirən “he” və “his” əvəzlərinin işlədilməsi cümlədə şəxsin hansı cinsə mənsubluğunu aydınlaşdırır.

Mətnlərin əsas əlaqə yaradan koheziya vasitələrindən biri də bağlayıcılardır. İngilis dilində birləşdirici bağlayıcılara “and” (və), “or” (yaxud), “nor” (nə də), “but” (amma, ancaq, lakin), “for” (üçün), “so” (beləliklə), “yet” (baxmayaraq) aiddir. Məsələn: *“Does it make any difference whether I do or not?”/ “You’re sure you wouldn’t like to stay in camp with her yourself and let me go out and hunt the buffalo?”*<sup>57</sup> – (Mənim bunu edib-etməyəcəyimiz mənası varmı?)/ “Əminsən ki, sən özün onunla düşərgədə qalmaq istəmirsən və mənə çölə çıxıb camış ovlamağa icazə verirsən).

Semantik kateqoriya informativlik fərqli situasiyalarda mətnin struktur komponentləri, habelə koheziya ilə əlaqələnir. Eksplisit vasitə sayılan koheziya implisit vasitə informativliyin formalaşmasında fəal iştirak edir. İnformativlik digər kateqoriyalar - praqmatika və presuppoziya ilə sıx əlaqəlidir, çünki mətn kateqoriyalarının hər birində müəyyən informasiya ötürülür. Koheziyanın bütün ifadə vasitələrin məcmusu müəyyən bir kompleks - linqvistik-üslubi vasitələr və dildənkənar amillərin xüsusi məcmusunu təşkil edir.

Bu fəsildən irəli gələn əsas müddəalar müəllifin dərc etdirdiyi

---

<sup>55</sup> Wishon, G.E. Let’s Write English. / G.E.Wishon, J.M.Burks. – New York: Atlantis Publishers, – 1980. – p.130.

<sup>56</sup> Wilde, O. The Picture of Dorian Gray. / O.Wilde. – New York: Dover Publications, Fifth Publication, – 1993. – p.57.

<sup>57</sup> Hemingway, E. The Snows of Kilimanjaro. / E.Hemingway. – Oxford: Scribner; Second edition, – 2002. – p.12.

aşağıdakı məqalələr və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.<sup>58</sup>

Tədqiqat işində əldə olunmuş nəticələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Dil kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsində koqnitiv və linqvistik xüsusiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınmalıdır. Koqnitiv hadisəni təsvirində mütləq linqvistik vasitələrdən istifadə olunur. Dilin kateqoriyalar və konseptlərin reallaşma vasitəsi olduğu qədər, mətnlər də dil sisteminin reallaşdığı platformadır. Real anlayış və konseptlər təfəkkür vasitəsi ilə kateqoriyalaşsın, dil vasitəsi ilə reallaşsın. Dilin maddiləşdiyi məkan mətndir (diskursdur). Dilin semantik kateqoriyaları söz mənaları formasında təzahür edir ki, bu da dil kateqoriyasını semantik aspekti nəzərə alaraq şərhinin bariz sübutudur.

2. Dil sistemindəki məna dəyişmələri - məna daralması və ya genişlənməsi semantik variativləşmə əsasında formalaşır. Formal və semantik dil kateqoriyaları komplementar münasibətdədir. Koheziyanın formal-məntiqi və abstrakt-məzmun növlər bədii mətnin struktur-semantik təşkilinin əsas prinsipləridir. Koheziya mətnin digər kateqoriyaları - əlaqəlilik, prospeksiya, retrospeksiya, informativlik, intensivlik, modallıq və s. sıx bağlıdır və onlarla mürəkkəb qarşılıqlı əlaqədə hərəkət edir. Mətn kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi ciddi qanunauyğunluqlar əsasında yaranmır, yəni tənzipləyici deyil, ehtimal xarakteri daşıyır.

3. Əlaqəli mikromətnlər makromətnləri formalaşdırır və bu

---

<sup>58</sup> Bədii mətnlərdə koheziya xüsusiyyətləri // Lənkəran Dövlət Universiteti. – Lənkəran: Elmi Xəbərlər, Humanitar Elmlər, – 2018. – s.148-153; Bədii mətnlərdə tərcümə olunmayan koheziya vasitələri // Azərbaycan Dillər Universiteti, Tərcümə Problemləri, Respublika Elmi-pratik konfransının materialları. 15 mart 2019. – s.114-115; The Specific Features of Literary Texts // Science and World (International scientific journal-3/67), 2019 Vol.III. – Volgograd: – 2019. – p.8-11; Linguistic Analysis of a Literary Text // Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, – X c. – 2020. №1, – s.62-66; Nəsimi yaradıcılığında mətnyaratma vasitələrinin linqvistik təhlili // Filologiya Məsələləri. – Bakı: “Elm və Təhsil”, – 2021. №2, – s.213-220; Comparative-typology and comparative-historical linguistics informativity of english texts // Modern Movement of Science: abstracts of the 12th International Scientific and Practical Internet Conference, April 1-2, 2021. – Dnipro, Ukraine, 2021. – P.1.– p.178; The Power of Cohesion: Unlocking Informativity in Texts // Path of Science: International Electronic Scientific Journal. – Vol 9, – Slovak Republic: – 2023. No8, – p.8012-8017.

cümlələr bir-birinə həm məntiqi-semantik əlaqə - koherensiya, həm də formal-linqvistik əlaqə - koheziya vasitəsi ilə bağlanır. Koherentlik mətnin əlaqəlilik və bütövlüyünü təmin edir, eləcə də mətnin mətn-daxili funksional, koqnitiv-praqmatik perspektivlərinin əlaqələndiricisi rolunda çıxış edir. Mətnlərin əlaqəliliyində əsas meyarlara mətnin tam, bütöv, integrativ, kommunikativ olması aiddir.

4. Məndə koheziyanın əsas funksiyası mətnin elementləri arasında əlaqəliliyi təmin etmək, müəllifin niyyətindən asılı olaraq onun tərkib hissələrinin iyerarxiyasını yaratmaqdır ki, bu da son nəticədə mətnin integrasiyasına və mətnaltı (implicit) informasiyaların reallaşmasına zəmin yaradır. Ayrı-ayrı frazaövqü vahidlərin, fəsillərin, əsərin hissələrinin məzmunu vahid bir bütövdə birləşdirərək, abstrakt-məzmun koheziyası mətnin seqmentlərinin nisbi avtosemantikliyini neytrallaşdırır və onları “əridərək” əsas temaya tabe edir. Deməli, mətn seqmentlərinin integrasiyası əsasən leksik, qrammatik və məntiqi koheziya vasitələrindən asılıdır. Fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik mətnyaratma vasitələri arasında morfoloji vasitələr xüsusi çəkiyə malikdir. Sintaktik vasitələrdən təkrarlar qrammatik və üslubi vasitə kimi əsas mətnyaratma vasitəsidir.

5. Koheziyanın aktuallaşması onun ünsiyyət prosesində iştirakı, yəni müəyyən informasiyanın adresantdan adresata ötürülməsi ilə sarsılmaz bağlıdır. Bunun sayəsində mətn adresant – adresantın kommunikativ intensiyası çərçivəsində müxtəlif növ leksik, qrammatik, məntiqi əlaqələrlə birləşən söyləmələrdən ibarət məlumat kimi yeni mahiyyət kəsb edir. Bədii mətn onun kompozisiya üzvlənməsində iştirak edən, bir-biri ilə müxtəlif əlaqə, korrelyasiya və qarşılıqlı təsir münasibətində olan əlaqəli elementlərin daxilən bütöv və vahid sistemidir. Məndaxili əlaqələr forma və səciyyəindən asılı olaraq leksik, aralı (distant), assosiativ, ifadəli və ya kompozisiya-struktur koheziyası kimi şərh oluna bilər.

6. Koheziya ən güclü integrativ potensiala malikdir və o, bədii mətnin semantik bütövlüyünü təmin edir, mətnin strukturunun vahid bir bütöv kimi dərkinə zəmin yaradır. Mətnin integrasiyasında iştirak edən koheziya müəyyən məkan-zaman kontinuumu yaradır, mətnin süjet xəttinin strukturuna müəyyənləşdirir. Koheziyanın aktuallaşması dil materialında əlavə məlumat və müxtəlif konnotativ mənalar

daşıyan markerlərin yaranmasına və bununla da informativlik kimi məntiqi-semantik kateqoriyanın reallaşmasına imkan yaradır. İnformativlik həm də rabitəli mətnin formalaşmasında mühüm rol oynayır və müəllifin fikrini oxucuya (dinləyiciyə) çatdırmaq və mühüm informasiyanı reallaşdırmaq istəyini əks etdirir. Mətnin konstitutiv kateqoriyaları - informativlik, intensionallıq, koheziya və koherentlik – xüsusi ifadə üsul və vasitələrinə malikdir.

7. Mətnin kommunikativ aspektinə müraciət, yəni onun kommunikativ akt kimi nəzərdən keçirilməsi koheziya anlayışının irəlindəki şərhini tələb edir: mətnin semantik strukturunda əks olunan müxtəlif semantik əlaqə növləri praqmatik-kommunikativ əlaqəliliyin təcəssümünün xüsusi halları kimi çıxış edir. Mətnin semantik əlaqəliliyi və onun əsasında onun struktur təşkili nümunələri yalnız onun kommunikativ təyinatı əsasında izah oluna bilər. Semantik və məntiqi əlaqələrlə əlaqəli təkrarlanan elementlər yalnız formal deyil, həm də mətni bütövləşdirmək üçün semantik vasitə kimi xidmət edir.

8. Bədii mətndə informativlik kateqoriyasının reallaşması kompleks şəkildə həyata keçirilir və koqnitiv və diskursiv amillərin qarşılıqlı təsiri ilə şərtlənir. Mətndə oxucu üçün məna baxımından yenilik kəsb edən informativlik kateqoriyası mətnin eksplisit və implisit şəkildə müxtəlif növ informasiyanı təqdim etmək qabiliyyətini əks etdirən mürəkkəb mətn kateqoriyasıdır. Bədii mətnin informativlik kateqoriyasının onun qavranılmasının konseptual, linqvistik və formal-məzmun səviyyələri ilə korrelyasiya kimi qiymətləndirilməlidir.

9. İntersubektivlik, intertekstuallıq və interaktivlik yarımkateqoriyalarına üzvlənən informativlik kateqoriyası mətnin (diskursun) mərkəzi semantik kateqoriyasıdır. Mətnin informativlik gücü onun komponentləri üzrə paylanır. İnformativlik məna əlaqələri kimi həm paralel, həm də ardıcıl formada təzahür edir. İngilis və Azərbaycan dillərində nəzmlə ifadə olunmuş bədii mətnlərdə informativlik prosodiyanın hesabına baş verir. Praqmatiklik baxımından dəyərli informasiya mətnin informativlik göstəricisidir, informasiyanın dəyəri və faydalılığını isə oxucu müəyyən edir.

10. Bədii mətnin təşkili, yadda saxlanması və ötürülməsində bilik, adət-ənənə və dil normalarının xüsusi rolu vardır. Bədii mətnlərdə praqmatiklik, yəni müəllif niyyəti güclü olan mətn növləri

hesab olunur və təhkiyəyə əsaslanan mətnlər üçün mürəkkəb nəqletmə daha xarakterikdir. Bədii mətnlər bədii ifadə vasitələri ilə zəngindir və digər mətn növlərindən daha ifadəli, ekspressiv və subyektivdir, habelə cəmiyyətin və fərdin həyatı, dəyərləri, adət və normaları ilə birbaşa əlaqəlidir.

11. Koheziya bədii mətnlərin peykidir. Ellipsis və ya əvəzetmə bədii mətnlərdə daha çox ekspressivliyi artırmağa xidmət edir. Koheziya əlaqələri deyktik vasitələr mətn daxilində müəyyən situasiyanın açılmasını təmin edir. Mətnə koheziyanın yaranmasında ən çox istifadə olunan bağlayıcılar tədqiqat işində bağlayıcılar və birləşdirici sözlər kimi qruplaşdırılmışdır. Bağlayıcılar morfoloji vasitələr kimi cümlədaxili vahidləri, eləcə də müxtəlif strukturlu cümlələri bir-birinə birləşdirərək müxtəlif mənə əlaqələrini formalaşdırır, referenslər vasitəsi ilə aid olduğu sözün şəxs, cins, hal, kəmiyyət kateqoriyalarını, habelə, zaman və məkan kimi göstəricilərini izah edir.

12. Azərbaycan mətnlərində mübtədanın ellipsisi geniş yayıldığı halda, ingilis dilində mübtədasız cümlə mövcud deyil və informativliyi yaratmaq üçün “it” formal mübtədasından istifadə olunur. Mübtədanın 1-ci cümlədə işlənməsi, növbəti cümlələrdə ellipsisə uğraması Azərbaycan dilində mətnin informativliyinə xələl gətirmir. İngilis bədii mətnlərində aktual xəbərin ellipsisə uğraması daha səciyyəvidir. Hər iki dildə adlıq cümlələr qeyri-informativ mahiyyətlidir. Azərbaycan dilindəki qrammatik-sintaktik biçiminə görə - bəsdir, elədir, belədir, düzdür və s. kimi sözləmlər elliptik olmağa yanaşı, informativ xarakterlidir. Eksplisit vasitə koheziya implisit xarakterli informativliyin yaranmasında birbaşa iştirak edir. Informativlik isə praqmatika və presuppozisiya ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:**

1. Mətnədaxili əlaqə və müəllif niyyəti // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti-Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XXII Respublika Elmi Konfransının materialları. – Bakı: 22-23 noyabr 2018. – s.261-263.

2. Bədii mətnlərdə koherensiya və praqmatika // Lənkəran Dövlət Universiteti, “İnteqrasiya mühitində Azərbaycan elminin

qarşısında duran vəzifələr” mövzusunda gənc tədqiqatçıların (magistrant və doktorantların) Respublika Elmi konfransı. – Lənkəran: – 2018. – s.135-136.

3. Bədii mətnlərdə koheziya xüsusiyyətləri // Lənkəran Dövlət Universiteti. – Lənkəran: Elmi Xəbərlər, Humanitar Elmlər, – 2018. – s.148-153.

4. German qrup dillərində söz yaradıcılığı // Filologiya məsələləri. – Bakı: “Elm və Təhsil”, – 2018. №9, – s.61-67.

5. Bədii mətnlərdə tərcümə olunmayan koheziya vasitələri // Azərbaycan Dillər Universiteti, Tərcümə Problemləri, Respublika Elmi-pratik konfransının materialları. 15 mart 2019. – s.114-115.

6. Mətn və diskursun bəzi spesifik xüsusiyyətləri // Lənkəran Dövlət Universiteti, “Tədris Prosesində Elmi İnnovasiyaların Tətbiqi Yolları” mövzusunda respublika konfransının materialları. – Lənkəran: 7-8 may 2019. – 2 s.

7. The Specific Features of Literary Texts // Science and World (International scientific journal-3/67), 2019 Vol.III. – Volgograd: – 2019. – p.8-11.

8. Linguistic Analysis of a Literary Text // Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, – X c. – 2020. №1, – s.62-66.

9. Nəsimi yaradıcılığında mətnyaratma vasitələrinin linqvistik təhlili // Filologiya Məsələləri. – Bakı: “Elm və Təhsil”, – 2021. №2, – s.213-220.


10. Dil kateqoriyalarına struktur yanaşma // Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 1/2021, – s.68-74.

11. Dil kateqoriyalarına semantik yanaşma // Elmi iş (beynəlxalq elmi jurnal), tezislər toplusu, – Bakı: – 2021. – s.25-27.

12. Comparative-typology and comparative-historical linguistics informativity of English texts // Modern Movement of Science: abstracts of the 12th International Scientific and Practical Internet Conference, April 1-2, 2021. – Dnipro, Ukraine, 2021. – P.1.– p.178.

13. The Power of Cohesion: Unlocking Informativity in Texts // Path of Science: International Electronic Scientific Journal. – Vol 9, – Slovak Republic: – 2023. No8, – p.8012-8017.

14. Text Research from a Pragmatic Perspective (Abstract)  
ICPL 2024, The 4th International Conference on the Philosophy of  
Language, Literature, and Linguistics, 9-11 May 2024 Manisa,  
Turkiye.

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Ayşe' followed by a stylized flourish.

Dissertasiyanın müdafiəsi 15 Aprel 2025-ci il tarixində saat 13:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BFD 1.06 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 19 Fevral 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.



Çapa imzalanıb: 27.01.2025  
Kağız formatı: 60x84 16/<sup>1</sup>  
Həcm: 44 754  
Tiraj: 100